

НЕПЪЛНОЗНАЧНА ЛЕКСИКА В БЪЛГАРСКАТА КНИЖОВНО-РАЗГОВОРНА РЕЧ /За някои особености на частиците/

Към непълнозначните думи по традиция се отнасят предлозите, съюзите и частиците, определяни на основата на синтактично-функционалния признак като служебни думи поради невъзможността си да функционират самостоятелно като членове на изречението. В използването на тези класове думи книжовно-разговорната реч /по-нататък КРР/ се отличава от останалите стилове като художествения и научния както в количествено, така и в качествено отношение. Между тях най-голям относителен дял имат частиците. Този факт не е случаен. Той е тясно свързан с устната форма, в която най-често се реализира КРР. "Устната реч притежава по-ярки, лексически разнообразни и по-експресивни видове модални думи и частици. Тя непрекъснато се обогатява с техните нови форми. Това е разбираемо. Устната реч е по-афективна и по-активна от книжовния език. Затова в нея са повече модалните оттенъци, и те са по-ярки" - пише В.В. Виноградов¹. В устната реч частиците играят важна роля, създавайки особен колорит на непосредственост, живост и изразителност. Те се внасят съвсем непринудено в контекста и заедно с другите думи изразяват много разнообразни значения. От друга страна частиците са важно средство за създаване на диалогичност, на пряка адресираност към определено лице в процеса на общуване. В подкрепа на това твърдение могат да се приведат много примери: 1. Чакай / за кой доктор Сова говорим? 3. За стария / бе // 4. За стария / да //; 1. Добре / де / какво предлагаш да направим? 2. Ами какво предлагам// Просто да не ги водим тия книги...//

Изучаването на магнетофонни записи на жива устна реч показва някои особености на частиците, на които ще обръщам вниманието си в по-нататъшното изложение. То няма претенции за изчерпателност /в доклада далече не са посочени всички частици, нито всички техни значения/. Целта е да се открият някои закономерности както в общата съвкупност, така и в употребата на частиците в КРР.

В анализиранияте записи² са регистрирани около 80 частици. Много от тях се употребяват и в кодифицирания език, но честотата на употребата в КРР е много по-голяма. На 1000 словоупотреби се падат от 108 до 140 частици или 12,3 %.

Трудно е да се направи прегледна стилистична диференциация на срещаните в анализиранияте записи частици. И все пак като типично

разговорни могат да се посочат частиците с най-голяма честота като а, абе, ама, ами, бе, оре, брей, да, де, зер, май, е, ето, ей, не, па, н, барем, я, хайде, то, тъкмо и др. Книжни частици като именно, тоест, просто и др., както и частици с просторечна /кешки, санички, гиди, нейсе, чунки, холан, ба и др./ и поетична окраска /мори, невям, негли и др./ не са така характерни за КРР. Почти не се употребяват и остарели частици като анджак, бозна, божем, гаче ли и др. Голяма част от тях са чужди по произход.

В КРР се наблюдава склонност към употреба на съставни частици, образувани от съчетаване на различни служебни думи в разделна словоформа. Напр.: 2. Е на! Добре / освен колиците / другите грижи ме интересуват / така / които са по-елементарни / не с подробности...//; 3. Върви ли? 1. Върви! Един доклад по философия имам да го препечатвам / после да го допълвам... 3. А-ха / а-ха... И колко остава още? Една година / две?; 1. Те май че зарад един човек не могат да пуснат кино...//.

От функционално гледище КРР показва повече своеобразие и различия с кодифицирания език в използването на т.н. синтактични и лексикални частици /по терминологията на Ст. Георгиев/³ или на частиците със служебна роля в границите на изречението /по терминологията на Академическата граматика/⁴, т.е. на частиците, с които се засилва или видоизменя смислово-синтактичното съдържание на изречението или на отделни негови части. Що се отнася до частиците със сложобразуваща и формообразуваща функция за съществени различия не може да се говори. Изключение правят словообразователните частици -годе, еди-, използвани най-често за образуване на местоимения и наречия именно при непосредственото устно общуване. С диалогичния характер на речта е свързана по-голямата честота на някои други частици от последните две групи /да, нека да, ли и др./

Това, което се налага на вниманието на изследвача дори и без статистическите данни, е, че в устната форма на КРР много по-често, отколкото в писмената, се срещат частици. Максимална е тяхната употреба в диалози и монолози. Не остава незабелязано и това, че по-бързият темп на речта, по-голямата свобода в произношението понякога води до автоматизиране, а понякога граничи и с небрежност. Резултат от това е често наблюдаваната фонетична деформация на частиците. Тя се изразява най-често в съкращаване на фонемния им състав. Напр.: 2. На обществени начала 4 часа работи / те си му плащат за тези часове! Ако работи още 4 / е / 'ето! / ти още 50 лв. / е ти 100 лв...//; 1. Ти

кой търсиш? 2. Бе /'абе'/ ти чети там...//; 1. Много се спори /е-е-е... 2. Айде /вм. хайде/ /айде сега / тъй беше//; 2. Майка ти се разплакала като тръгнала / че й мъчно за момчил. 1. Е на /вм. е пък/ налзи ще се върне... август тука?; Емиле / тури го на вестника / тук да не е мокро / че сега чистих / е /вм. ей/ и др.

Важно обаче в случая е не само по-голямото количество /словоформи и употреби/, но преди всичко това, че в КРР активно се използват в ролята на частици думи от други класове - пълнозначни и непълнозначни - наречия, местоимения, съюзи, глаголи, модални думи. Следователно количеството на частиците се увеличава за сметка на думите, отнасящи се към другите лексико-граматически разреди. Това езиково явление се наблюдава и в кодифицирания език и е описано в езиковедската литература. Например Ст. Георгиев посочва голям брой частици, образувани чрез лексикализиране на думи от други части на речта - местоимения /ми, ти, тя, то, съ, се/, наречия за място /там, само/, съюзи /и, че/, съществителни /майки/, глаголи /виж, ще и др./⁵. Искаме да подчертаем, че тук не става дума за частиците, които по произход не са първични /изконни/, а вторични /развили се от някои форми на самостоятелни неслужебни думи по различни пътища. Техният брой е доста голям /ще отхоштъ, би от БЪТН, -годе от годъ /'угода'/ и мн. др./.. Става дума за частици, които са се появили вследствие на развитие на омонимия при някои пълнозначни думи.

Съставът на частиците в КРР се попълва най-често от наречия, местоимения, съюзи. Възможността за преход на тези думи в частици се подсилва, от една страна, от абстрактността на тяхното лексикално значение, поради което в процеса на честата употреба те се десемантизират и деграматикализират. От друга страна влияят особеностите на устната реч и преди всичко интонацията, която ги подчинява, превръща ги един вид в лексическа опора и по този начин подпомага приемането на нови функции - модални, емоционални, субективно-оценъчни.

От наречията, функциониращи в ролята на частици в КРР, могат да се назоват именно, просто, чак и др., но най-често се срещат наречията там, тук, някъде, някак, така. Във функцията на частици наречията не са структурно задължителни, нямат значение за място и начин, а изразяват различни оттенъци на негодувание, досада, оценка и т.н., свойствени на частиците.

Наречието там, регистрирано в зависимост с най-голямата честота в ролята на частица, загубвайки значението си за място, става пока-

загед за второстепенност, маловажност на нещо. Понякога в тази си функция е трудно да се различи от вметнатите думи. Напр.: 3. И ходи на лагер / сега ми каза как е / ми събщи как е минало в Германия / че много добре / че тя получила и златен медал / и сребърен / и бронзов там / и че са я писали / писали са я в посолството на / в книгата//; 3. И на шайги - стотинки / не знам колко стотинки беше там//; 3. Добре// Колко сте? 1. Сто и петдесет / заедно с музикантите и... служителите там//; 2. Че де да знам аз... а-а не знам... то при Фапка има там такива сведения... а...а//.

Наречието тук става частица обикновено в емоционално-оценъчни конструкции: //Аз по двайсет стотинки ми дават тука / вика / за мазането на ден// Аз не мога да изкарам парите... //

Наречията някъде, някак, така, макар и по-рядко, също се употребяват в ролята на частици, изразявайки значение за приближителност, неточност: 1. М-м / точно съм забравил / но да видим четвърта// Трета / четвърта / пета някъде...//; 2. Със свежи така цветове запазени// И тоя килим го бяха така застлали / но аз само така надникнах в хода...//.

В ролята на частици функционират и наречия като съвсем/не, лично, въобще и др., когато в процеса на общуване актуализират най-важните в информационно отношение компоненти с логическо ударение. Напр.: //Лично на мене ми е все едно//; //Него сега съвсем не работата го засяга / а парите//; //Аз въобще не се интересувам от тия работи//. Примерите са записани от авторката при общуване в езиковата практика/. Наречията въобще, изобщо могат да актуализират цяло изречение, съдържащо оценка за някакъв факт или факти: //Приятно пътуване / интересни доклади// Въобще!; 1. Запозната бабата с новите / новата терминология /смях/. 2. Изобщо.. Мъжа й починал преди две години и някъде за около един час му научих цялата биография//.

От местоименията се подлагат на прономинализация и се употребяват в ролята на частици лични, притежателни и показателни местоимения: ми, ти, тя, го, такъв, такава, такова: 1. Нък може и нови да дойдат /за хора; гости на сватба - бел. моя - й.М./ щото ми се струва / че много няма да дойдат сега// 4. То като се смени / така е//; 1. Много ми се иска да я измества от работата / обаче как ще я убедя / то най-напред Ангел трябва да я убеди / тогаз ние / да се измести оттам / от тези отрови//. Някои от показателните местоимения по-често се използват за запълване на паузи. Тахната употреба е свидетелство за езикова бедност или за по-ниска езикова култура.

Напр.: //Е тя / такова / в каква насока се изяснява?; //На като искаш нещо да четеш / такова / ще идеш в оная стая / или нямаш работата сега//; 1. Той е в отпуската / бе / в отпуската / обаче такова / обаче той живее тук с жена си//.

Типична за КРР е употребата като частица на лексемата нещо със значение за степен или неопределеност: 1. Ще се оправя човекът// Той всъщност днеска е добре// Няма температура// 3. Какво / гърлото нещо ли?; 3. И нищо не можем да намерим / мотахме се там / най-после те нещо се скараха//; 1. Задето третата гледам че я няма нещо / дано да не е ти//; 4. да не е за по-висока заплата нещо?

В качеството на частици в КРР са способни да функционират и много съюзи и съюзни думи. Немалка роля за употребата на съюзи в качеството на частици играят интонацията, словоредът и експресивният характер на конструкциите. С помощта на съюзите-частици не само се отделят важни компоненти в основната или допълнителната част на изказването, но може да се въвежда и ново съдържание.

Анализираните записи показват, че в ролята на частици редовно се срещат съюзите и, а, да, тък, но. Особено честа е употребата на съюза и в началото на репликите. В тази позиция не винаги е възможно рязко да се разграничи частицата и от съюза и с присъединителна функция. Напр.: 3. Айде / и-и какво като усещат хората// Някой да ти е дошъл и да ти е казал нещо по тоя въпрос?; 3. и аз съм платил 100 лева//; 1. Чакай / и мен ли има там / бе? Интересно е, че в КРР ролята на частица приема и съюзът или и в тази си функция може да изразява различни значения: въпросително - //Защо така изглеждаш? или си болен?; побудително - ////или остана тук! и др.

В ролята на частици могат да се употребяват и някои глаголи: вида, дам-давам, чакам и др. главно в императивната си форма, която силно се е десемантизирала: 3. дай да видим сега лоша даскалица ли си или си добра даскалица?; 2. Ами дай да му мислим / дай да видим / кат трябва да изхвърлим нещо / да купим друго / но кат го правим / няма да правим всяка година//; ////давай да си пазим мъжете//; 3. За "Богат-беден" съобщиха / че нямало да има продължение//; 1. По-добре / че няма да има// Виж Николайчо / добре си го...//; //Е виж как толкова години живяхме / на никой балкон не се случи// Те го усещат хората//; ////Чакай не/ 60-та година / но те са много книжки / коя книжка? На път е да се превърне в частица и глаголет ида в конструкции като ида че /не/ го слушай, ида че работи в такава ситуация, ида че му разправяй, чиято сфера на употреба е неуприцената реч. Същото може да се каже и за много други полизначни думи, които гу-

бят конкретната си семантика и се използват от говорещия за израз на отношение към събеседника, за оценка, а понякога просто за запълване на пауза. Сравн. ролята на съществителното име братче в следната реплика: 3. За VII-ми клас / да// И като почне да се изказва / не го пише / ни нищо / братче// Как идват мислите му на това дете//.

Тъй като наблюденията ни са извършени върху ограничен езиков материал, посочихме най-изявените случаи, при които съществува омонимия между частици и думи от други лексико-граматически разреди в КРР. Не пренебрегваме и факта, че много междуметия, присъединявайки се към другите думи и ставайки техни уточнители, губят самостоятелната си изразителност и се превръщат в частици. Напр.: //Няма нужда от четене / хайде сега стига! Същото може да се каже и за много думи с модална определеност / сигурност, положителност, убеденост, вероятност, предположение и др./, които много често стоят на границата с частиците: разбира се, безусловно, явно и др. Тази близост и възможностите за преход от една част в друга са характерни и за кодифицирания език, но в КРР те са много по-големи.

Наблюденията ни над общия сбор от частици, които използва КРР, показват, че в количествено отношение той е много по-голям и, както вече посочихме, за сметка на много думи от други лексико-граматически разреди, които при определени условия поемат ролята на частици. Но частиците в КРР имат и качествена специфика, която се свежда до няколко особености. Преди всичко се хвърля в очи многократната им повтораемост в диалозите: //Няма бе / няма бе / виж какъв бележник носи Соня / бе// При това в първите реплики на диалогичните единства най-честа е употребата на частици за подбуждане, за обръщение, за отношение към събеседника - бе, бре, де, а, е и др., а отговорните реплики нерядко започват с частиците ами, е, па и др. Напр.: 1. Те снощи в колко часа се прибраха? 2. Па късно бече// 3. Па след седем часа бече// Показателна е честата повтораемост на някои частици в по-големи диалогични единства: 1. Скоро водили ли сте ги на преглед? 2. Ами много скоро не съм// Още...// 1. От колко време не сте ги водили? 2. Ами... месец може би има / не съм ги...// 1. Боледуват ли често децата? 2. Ми... като всички деца// Ангини имат//.

Именно в диалогичните единства на КРР обаче се проявява и друга още по-важна особеност на частиците - синтактично-конструирателната им роля. Тук не става дума за възможността им да оформят раз-

лични видове изречения - въпросителни, възклицателни, подбудителни и др., което е характерно явление и за кодифицирания език. Трябва да се подчертае извънредно широката роля на частиците като самостоятелни изречения. Напр.: 2. Няма я / заключено е// 3. М-м?; //да? Спомняш ли си / аз мога да ти кажа /смее се/ до два часа да те няма в къщи//; 2. Децата бяха ли тука? 1. да-а// и др. В тази функция в КРР се използват най-често частиците да и не, но и много други частици - нима, ами, е и др.

Специфични за КРР са и някои синтактични конструкции, формирани с частици на базата на елипса: 2. И нямаше много пътници / Емиле? Ти беше единствения... 1. Пътници не / имаше три-четири само / тръгнаха след мен//; 1. Аз чужди думи знам / обаче медицински не//.

Тези факти ни карат сериозно да се замислим над утвърденото вече в езиковедската литература становище, което намира отражение и в дефинирането на частиците като лексико-граматически разред, че те нямат определена синтактична функция, че не могат да бъдат части на изречението. Справедливо съветският автор И.А. Киселов отбелязва по тоя въпрос: "По-оправдано е да се говори не за отсъствие у частиците на определени синтактични функции, а за своеобразие, широта и неравностойност на тези функции при различните разреци частици. Частиците имат напълно определена функция при формиране на основната синтактична единица - изречението."⁶

Особено отчетливо при анализите се налага многозначността на частиците. В КРР много частици придобиват нови значения, които най-често са функционално обусловени от интонацията и от словоредата, а нерядко и от характера на синтактичната конструкция. Напр. частицата да, чието основно значение е утвърждаване, може да получи различни трансформации: засилено утвърждаване, поязгога с намек, истърпение, досада, израз на непосредственост, несъгласие, удивление, въпросителност; утвърждаване на обратното и т.н. При реализацията на тези трансформации частицата обикновено е неударена, поставя се пред акцентуваната дума или в началото на изречението. Многозначни /с повече от 5-6 значения/ в КРР са частиците а, и, ли, нали, ето, още и др. Многозначността на частиците, проявяваща се още по-широко в КРР, е свидетелство за своеобразието на тяхното лексикално значение, за неговата подвижност, за осъществяването му на много по-висока степен на абстракция. Знаменателността на различните разреци частици и даже на една частица в различни случаи на нейната употреба не е еднаква. Обслужвайки изречението, частиците поемат много разнообразни функции. Напр. частицата нали наред с другите си значения⁷ в КРР мо-

же да се употреби и с утвърдително значение: 3. Поливам ги редовно// 2. Пали /'да'/. И домати много! В процеса на употреба, развивайки вторични контекстуално обусловени функции, частиците в КРР получават богати възможности да влизат в синонимични отношения, взаимно да се заместват. Затова наред с многозначността, с диференциацията на техните значения се наблюдава и обратен процес - на интеграция, т.е. синкретизъм. Оказва се, че понякога антонимични в първичните си значения частици могат да се заместват.

Специфична за КРР е и разширената роля на частиците в актуалното членение на изречението. Употребата на частиците да и не в светлината на теорията за актуалното членение на изречението все още е поставян в нашата езиковедска литература.⁸ Като отделит, подсилват и акцентуват върху определени компоненти на изречението, частиците подпомагат линейното и граматичното му разделяне на основа /тема/ и ядка /ядро, рема/. Актуализиращата роля на частиците осигурява яснота при предаване на информацията и еднозначност при нейното възприемане. Чрез частиците се внасят допълнителни отношения между тези компоненти, влага се понякога имплицитно съдържание, изразяват се различни модални отсенки.

Актуализиращата роля на частиците се проявява най-добре, когато те са в контактна или в препозиция по отношение на информативно най-важните елементи на речевото ядро /ремата/: //Не / гледай! Тия са добри / обаче за е тук да се гримираш /показва къде/. Пали// Не е само е така//. Сравн.: 2. Не ти харесва// Защо / на мене ми харесва// даже аз исках да си купя за рокля: Аз исках да си купя даже за рокля//.

Ролята на частиците като актуализатори заслужава специално внимание. Тук могат да се открият повече закономерности, може да се проследи и как се мени актуализиращата роля на частиците в зависимост от контекста. Но за това са нужни повече наблюдения. Все пак могат да се посочат някои интересни случаи. Специфични за КРР са случаите, когато актуализаторите са в постпозиция. Това обикновено се наблюдава при спонтанна реч, когато говорещият иска да подчертае информативно най-важното, без необходимото оформяне. Напр.: Колко струва? - Двеста лева само.

Специфични само за КРР са случаите, когато актуализаторите отделят почти всеки елемент на изказването, т.е. раздробяват текста, а още повече, когато разделят речевы ядра, които дори и в граматично отношение са едно цяло. Примери: 2. Със свежи така цветове / запазени// И тоя килим го бяха така застлали / но аз само така надникнах

в хола / в кухнята иначе бяхме и там водихме разговор...//; //Има-
те ли кинокамера? - Фото само камера//.

Противоположна на тенденцията за засилване актуализаторс-
ката роля на частиците в КРР е тенденцията за употреба на частици
без добре изразена функция - съдържателно-емоционална, словообра-
зуваща или фôrмообразуваща. По-скоро те запълват създадите се пау-
зи, осигурявайки на говорещия резерв от време за обмисляне и изрича-
не на следващите думи. Широката употреба на такива частици в КРР,
наричани от съветските изследвачи "пусти", се обяснява с неподгот-
веността, спонтанността, с невъзможността винаги да се намери най-
подходящата дума. Напр.: //Е ти / такова / в каква насока се изя-
вява?; //Сега / ако се обади тука пак / пуснете едно списъче / за
учениците / нади / да отидат//. "Пустите" частици могат да се вна-
сят в речта и автоматически. Нерядко паузите и техните заместители
са показатели за ограничена речева култура. Типична в това отноше-
ние е частицата нади, превърнала се в индивидуален белег на речта
на някои хора: 1. Много се спори по въпроса за гражданското поведе-
ние... нади... за честните отношения...// Говори се: критикувай сме-
ло / открито.../ а пък като критикуваш смело и открито / ставаш не-
приятен//; 2. Тоя методичен ръководител.... аз мога ли да попитам-м /
аз изобщо не съм му виждала физиономията / аз / дето съм един стра-
ничен човек нади там и съм винаги на всичките мачове / не съм го ви-
ждала досега//.

Най-често в "празни" думи се превръщат използваните в на-
чалото и в края частици за запълване на паузи: //Значи има някои де-
ца всестранино развити//; 3. Не / ама той се излага / бе// Това е за-
дължение негово бе / което той прехвърля на учениците// Той се ком-
прометира// и др.

Някои съветски изследвачи на КРР изказват по-различно стано-
вище за "пустите" частици и за някои пълнозначни думи, изпълняващи
тази роля.⁹ Признавайки, че тези думи нямат фонетична самостоятелност,
тъй като са лишени от ударение и употребата им в изречението е лекси-
чески и граматически излишна, те сочат важната им роля в структурна-
та организация на КРР, чийто основен структурен принцип е редуването
на информативно значими с информативно по-малко значими елементи.
Следователно в тези случаи частиците са само ритмико-смислови орга-
низатори на речта. Затова най-често липсва изискателност при подбора
на самите думи, налице е и небрежност при тяхното граматическо офор-
мяне, във фразата те се чувствуват повече като вметнати. Напр.: 3. Той
е в отпуска бе / в отпуска / обаче / а-а / обаче / такова-а / обаче
той живее тука е жена си//.

Въз основа на извършените наблюдения и анализи могат да се направят следните изводи:

1. Извънредно честото използване на частиците в КРР показва, че като клас думи те не стоят в периферията на лексикалната й система, а принадлежат към основните и много необходими средства за езиково въздействие.

2. В КРР количеството на частиците се увеличава за сметка на думите, отнасящи се към другите лексико-граматически разреди – най-често наречия, местоимения, съюзи, глаголи и др., които се подлагат на десемантизация и деграматикализация в процеса на честата употреба. Съществено значение за преминаване на тези думи в разряда на частиците имат особеностите на устната реч и особено интонацията, която ги превръща в своя лексическа опора и по този начин улеснява приемането на нови функции – модални, емоционални, субективно-оценъчни.

3. Частиците в КРР имат и качествена специфика, която се свежда до няколко особености:

3.1. Многократна повтораемост, особено в диалозите.

3.2. Разширяване на синтактично-конструирателната им роля.

3.3. Разширяване на ролята им в актуалното членение на изречението, от една страна, и излишната им употреба – от друга страна.

3.4. Многозначност, диференциация на повече значения, функционално обусловени от интонацията, от словореда, от характера на синтактичната конструкция и др.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. В. В. Виноградов, Руский язык /граматическое учение о слове/, М., 1972, с. 582.

2. За анализ се използват магнетофонни записи на жива реч от фонотеката на комплексната група, изучаваща българската книжовно-разговорна реч. Записите са направени от преподаватели и студенти от Великотърновския университет през периода 1980-1987 г.

3. Вж. Ст. Георгиев, Морфология на съвременния български книжовен език /неизменяеми думи/, В.Търново, 1978, с. 129, 132.

4. Грамматика на съвременния български книжовен език, т.2, Морфология, С., 1983, с. 477.

5. Вж. Ст. Георгиев, Цит. съч., с. 127

6. И. А. Киселев, Частицы в современных восточно-славянских языках, Минск, 1976, с. 20

7. Останалите значения на частицата нали са предмет на статията на П. Илиев, Синтактико-семантична и структурна характеристика на лексемата нали, Български език, 1986, 1, с. 32-36
8. Бж. К. Илиева, Частиците да и не в ролята на актуализатори /върху български езиков материал/, Актуалното членение на изречението и българският език /предварителни материали/, С., 1976, с. 82
9. Бж. Русская разговорная речь. Фонетика. Морфология. Лексика. Жест., М., 1983 /под ред. на Е. А. Земская/, с. 32 и сл.